

”בין כה וכה לא נגמור את הערבים...”¹

האסטרטגיה הישראלית של התשה בלבנון: 1970 – 1972

יניב פרידמן²

גם הצד החזק יכול להפעיל אסטרטגיה של התשה – לפגיעה ברצון של האויב להלחם. כך פעלה ישראל אל מול הפת”ח בלבנון בין השנים 1970-1972. מאמץ המלחמה המתמשך הלם את יתרונה החומרי והאיכותי של ישראל והיה לכן נוח גם בהיבט צמצום הנפגעים לכוחותינו. יתרה מזו, בהעדר אופצייה הכרעתית, אסטרטגיה של פעולות קטנות היקף, אך כואבות, נותנת למדינה ישראל לגיטימציה פנימית וחיזונית. גם לנוכח האתגרים הנוכחיים, הטענה היא שהתשה מהווה מפתח לניצול חולשות היריב תוך הסתמכות לא רק על היכולת הצבאית, אלא גם, ובעיקר על כושר העמידה המרשים של החברה והכלכלה הישראלית.

מבוא

בימים שבהם עוסק חלק ניכר מן השיח הצבאי בסוגיית ההכרעה ובמיקומה באסטרטגיה הישראלית, אם ברמת הביטחון הלאומי ואם בדיונים אודות המענה האופרטיבי לאתגר חיזבאללה, מבקש מאמר זה להעלות גישה משלימה והסתכלות אחרת על האסטרטגיה הצבאית הישראלית באמצעות ניתוח מקרה מבחן היסטורי. בבסיס המאמר מצויה הטענה כי ישראל בחרה בגישה של התשה בהתמודדותה עם אתגר הפת”ח מלבנון בין השנים 1970-1972. בחירת הצד הישראלי הייתה מושכלת, והיא נבעה מתוך ראייה של היתרונות הגלומים באסטרטגיה זו, מהכרה בחסרונותיה ומניתוח של המציאות הבינלאומית, האזורית והפנימית שהתקיימה בשנים הללו. בניגוד לגישה הרווחת הרואה בהתשה אסטרטגיה של הצד החלש, נציג במאמר דווקא גישה הפוכה – התשה על ידי הצד החזק.

בזיכרון הישראלי מעלה אזכור המונח ”התשה” רתיעה בסיסית והתייחסות שלילית. במקרה ”הטוב” הוא מעלה במחשבה תמונות ממלחמת ההתשה בין ישראל ומצרים בין השנים

¹ ארכיון צה”ל (א”צ), 329/717/1977, ”דברי משה דיין בכנס ספ”כ”, 13 בינואר 1970. הבהרה: מסמכים של צה”ל שעליהם מסתמך המאמר, הם מסמכים פנימיים ואינם פתוחים בהכרח לעיון הציבור הרחב.

² יניב פרידמן הוא חוקר במרכז דדו.

1970-1968, ובמקרה "הרע" הוא מעלה תמונות ממלחמת החפירות או מקרבות הסום וורדן, במלחמת העולם הראשונה 1914-1918. אמירות רבות, חוזרות ונשנות, אודות תפיסת הביטחון הישראלית מדגישות את הצורך הישראלי הברור להימנע ממלחמה או ממערכות התשה שבהן חולשותיה של ישראל עולות על חוזקותיה.

באמצעות בחינה של מקרה המבחן הנקודתי של פת"ח בלבנון (1970-1972) מבקש מאמר זה לעורר שיח מחודש אודות אסטרטגיה חשובה זו ולהעלות מחדש על פני השטח את יתרונותיה ואת חסרונותיה.

בחלקו הראשון של המאמר יוצגו המרכיבים התאורטיים של אסטרטגיית ההתשה, בחלקו שני נדון במענה הישראלי לאתגר פת"ח מדרום לבנון בין השנים 1970-1972 דרך בחינת מבצעי הקלחות: "קלחת 2" (12 במאי 1970), "קלחת 4" (25 בפברואר 1972) ומבצע "קלחת 4 מורחבת" (ליל 16-17 בספטמבר 1972). בחלקו השלישי של המאמר נסכם וננסה להסיק מסקנות רלוונטיות לאתגרי צה"ל הנוכחיים.

התמקדנו בתקופה זו (1970-1972) ובגזרת לבנון, על מנת לבחון את תחילת המענה הישראלי לאתגר הפת"ח מלבנון. אם ברצוננו להבין את המדיניות הישראלית ללבנון ולאיתגר הפת"ח ולאחר מכן, אולי, להניח הנחות אודות מלחמת לבנון הראשונה (1982), עולה הצורך לבחון את תחילת האתגר, ואולי חשוב יותר את הנחות היסוד והתפיסות שעיצבו את המענה הישראלי.

אסטרטגיית ההתשה

התשה היא אסטרטגיה לניהול עימותים. פעמים רבות מתארים אותה כעומדת אל מול גישת 'ההכרעה' או 'הבליצקריג', אף כי ניתן להגיע להכרעה גם באמצעות התשה.³ במקרים לא מעטים במאה העשרים דווקא הדמוקרטיה המערביות בחרו בגישת התשה, וזאת מתוך ראייה של יתרונותיה לעומת גישות אחרות.⁴ מספר נקודות מרכזיות מאפיינות אסטרטגיה זו:

א. **רצון** – ההיבט הפסיכולוגי הוא גורם רב חשיבות באסטרטגיית ההתשה. רצון הצד הנוקט באסטרטגיה זאת הוא להשפיע לא רק על יכולות האויב, אלא גם, ואולי בעיקר, על רצונו ונכונותו להמשיך בלחימה.⁵ כלומר הפגיעה הפיזית באויב – הריגת חייליו או השמדת האמל"ח והאספקה שלו – הם האמצעי שנועד להשפיע על הרצון שלו להילחם, אולם הוא לא המטרה המרכזית. בכל מקרה הניצחון מושג באופן הדרגתי כשהליך ובדרך מצטברת.⁶

³ ראיון עם ד"ר עדו הכט, גלילות, דצמבר 2016.

⁴ Avi Kober, "From Blitzkrieg to Attrition: Israel's Attrition Strategy and Staying Power", *Small Wars and Insurgencies*, 162: 217-219.

⁵ Carter Malkasian, "Toward a Better Understanding of Attrition: The Korean and Vietnam Wars", *The Journal of Military History* 68, 3, (July 2004): 939-940.

⁶ המטה הכללי-עקד כללי, אג"ם תוה"ד, המילון למונחי תו"ל, (1996), 122.

זאת בניגוד לאסטרטגיית ההכרעה שבה מנסים להביא לחיסול האויב באמצעות מערכה חד-פעמית.

ב. **משך** – לממד הזמן יש חשיבות רבה בניהול מערכת התשה. בניגוד לאסטרטגיית ההכרעה שבה יש לרכז את מירב המאמצים למהלך דומיננטי אחד, בניהול מערכת התשה יש לחלק את המאמצים לאורך ציר הזמן, כדי שלא ייפגעו מהלכים עתידיים, ועל מנת שהיכולת להמשיך בלחימה לא תיפגע בשל שחיקה עצמית של הצד המתיש.

ג. **תכלית מבצעית** – קיימות שתי גישות בסיסיות להתשה: ההתשה נועדה להרוויח זמן להתעצמות עד לקרבות שיביאו להכרעה של המלחמה; ההתשה כתכלית – לגרום לאויב להבין שבלתי אפשרי מבחינתו להגיע לניצחון.⁷

בניגוד לתפיסה המקובלת שלפיה הצד החלש הוא הנוקט בהתשה, גם הצד החזק בעימותים יכול לנקוט באסטרטגיית התשה. הוא יעשה זאת בשל העובדה כי הוא נהנה מהיכולת לקיים מאמץ לחימתי ארוך יותר מן הצד האחר – מדינות אחרות או ארגונים. צבא מדינה סדיר שיש לו סד"כ גדול יותר משל יריבו, והיכול לקיים מאמץ אספקתי וחימושי, נקוט בשיטה זו מתוך רצון להביא לידי ביטוי את היתרון הכמותי והאיכותי שלו ואת יתרונו היחסי על יריבו.⁸ אין הכוונה כי השחקן החזק 'יקריב' את חייליו על מנת להתיש את הצד החלש, אלא ליכולתו של השחקן החזק להשתמש באופן מושכל בעוצמתו הכמותית.⁹

חשוב לחדד כי בגישה הישראלית להתשה, כפי שעולה מן הדיונים הנרחבים בשנות המחקר,¹⁰ מודגשת ההבנה כי ישראל לא תוכל להרוג יותר אנשי פת"ח מאשר הארגון יוכל לגייס, לפגוע בכלל הארסנל הצבאי של הארגון יותר משהוא יוכל לחדשו או לחסלו מבחינה אידיאולוגית.

כלומר מאמץ ההתשה שישראל הפעילה לא נועד לנצל את יתרונותיה הכמותיים על מנת להביא לשחיקה קריטית של כלל משאבי פת"ח – אנשים, אמל"ח ואספקה – אלא הוא יועד בעיקר לפגיעה ברוח הלחימה, או ביתר דיוק לייאש את היריב, במקרה הזה פת"ח, מדרך פעולתו. גישה שונה מהתפיסה הישראלית, הרואה בחיסול הפיזי של יכולות האויב את המפתח לניצחון או הכרעה במלחמה, היא גישת השחיקה האמריקאית,¹¹ כפי שבאה לידי ביטוי במלחמת וייטנאם – תפיסת "Body Count". בבסיס תפיסה זאת מצויה הנחה שגרסה כי

⁷ יהושפט הרבי, *מלחמה ואסטרטגיה*, (תל אביב, מערכות, 1990), 443-433. ⁸ שם, שם; Kober, *From Blitzkrieg*, 218.

⁹ Malkasian, *Toward a Better Understanding*, 939.

¹⁰ א"צ, 329/717/1977, "דברי משה דיין בכנס ספ"כ", 13 בינואר 1970; שם, 1796/192/1974, "הצגת תוכניות לאישור הרמטכ"ל", 11 במאי 1970; שם, 31/46/1980, "דברי דוד אלעזר בכנס ספ"כ", 9 במרץ 1972.

¹¹ ד"ר עידו הכט טוען כי בעברית קיים בלבול מושגי. מתרגמים את המונח הלועזי Attrition בטעות כ"התשה", בעוד הכוונה היא "שחיקה", שבה המרכיב הפיזי של השמדת יכולות האויב הוא לב האסטרטגיה.

ההצלחה במלחמה תבוא לידי ביטוי בהריגת כמות גדולה יותר של לוחמי וייטקונג מאשר הם יוכלו לגייס, ובהשמדת המזון, התחמושת והאמל"ח יותר מאשר הם יוכלו לגדל או לרכוש.¹² אין זה אומר כי ישראל לא ביקשה לפגוע באנשי פת"ח, בציודם ובאספקתם, אלא שהחשיבות שהיא ייחסה לכך, מתוך שהבינה את אופי הארגון, עוצמתו בקרב האוכלוסייה ויכולתו לגייס לוחמים ולרכוש נשק הייתה מוגבלת.

לסיכום, אסטרטגיית התשה היא תהליך המכיל בתוכו אפקט מצטבר; המיועד לפגיעה ביכולתו אולם בעיקר (במקרה הישראלי) ברצונו של האויב להילחם; שהצד החלש יכול לנקוט בו, אולם גם הצד החזק שנמנע מלהכניע; ושתוצאותיה פעמים רבות הן מתוננות.¹³

הרמטכ"ל רא"ל חיים בר לב ומפקד פיקוד צפון האלוף מרדכי (מוטה) גור מבקרים את הכוחות לאחר החזרה מלבנון, 14 במאי 1970 (באדיבות ארכיון צה"ל)

¹² ויליאם ואסטמורלנד, חייל מדווח, (מערכות, 1979), 138, 205.

¹³ הרכבי, מלחמה ואסטרטגיה, 440.

המענה הישראלי לאתגר הפת"ח מדרום לבנון 1970-1972

מבצע "קלחת 2" (12 במאי 1970)

רקע לתקופה

לאחר מלחמת ששת הימים, הפכה ירדן לבסיס המרכזי שממנו יצאו פעולות של פלסטינים כנגד ישראל. בקעת הירדן, ארץ המרדפים, הפכה לזירה המרכזית שבה התמודד צה"ל, כמעט מדי יום ביומו, עם פעולות הטרור והגרילה מטעם ארגון הפת"ח. בתחילת 1970 החל מרכז הכובד של פעילות הפת"ח להשתנות, ופעילים רבים החלו להתבסס באזור דרום לבנון ולפעול משם נגד ישראל ונגד כוחות צה"ל.¹⁴

למרות האיום ההולך וגובר מצד ארגוני המחבלים בלבנון ובראשם ארגון הפת"ח, האתגר הביטחוני המרכזי שאיתו התמודדה ישראל הייתה מלחמת ההתשה בחזית המצרית. בתחילת דצמבר 1969 החל חיל האוויר להפציץ את התשתית הצבאית המצרית בקרבת התעלה – עמדות טילים, מוצבים ועמדות ארטילריה. ב-7 בינואר אישרה הממשלה את הפצצות העומק במצרים, למרות החשש מהמעורבות הסובייטית ומעצירת הספקת מטוסי הפנטום החדשים מארה"ב.¹⁵ באופן ברור ריכזה אליה מלחמת ההתשה בחזית המצרית את מרב תשומת הלב. אולם אט – אט החלה הזירה הלבנונית למשוך קשב רב יותר ויותר. הסכם קהיר שנחתם ב-2 בנובמבר 1969 בין ממשלת לבנון ובין אש"ף, הסדיר את פעילות הארגון בלבנון. ההסכם אישר למעשה לאש"ף לצאת ולתקוף מטרות ישראליות מאדמת לבנון.¹⁶

דיונים מוקדמים

ב-1 בינואר 1970 חדרה חוליית מחבלים למטולה, הניחה מטענים וחספה את השומר שמואל רוזנוואסר. בתגובה, פשט צה"ל ב-2 בינואר על הכפר כילא, מבצע "קונטרבס 10", ולקח בשבי 12 אזרחים ו-10 חיילים לבנונים.

ב-13 בינואר 1970 נערך כנס של סגל הפיקוד הכללי של צה"ל. בכנס נסקר מצבה האסטרטגי של ישראל בחזיתות השונות, ונערך דיון בנוגע לדרכי התגובה. בחלק שעסק בלבנון ובפעילות הפת"ח אמר אהרון יריב, ראש אמ"ן, כי למרות שירדן נשארה בסיס המחבלים המרכזי, הופכת לבנון לבסיס עוצמתי של הפת"ח. הארגון 'זולג' מאזור החרמון והר דוב לכיוון דרום לבנון: "הפת"ח הוא גורם מטריד ומעסיק ולא נוכל לחסלו בעתיד הקרוב".¹⁷

¹⁴ חיים נדל, *בין שתי המלחמות*, (תל אביב: מערכות, 2006), 231-232. להרחבה על התמודדות צה"ל עם אתגר המחבלים בבקעת הירדן ראו: זאב דרורי, *אש בקוויים: מלחמת ההתשה בחזית המזרחית*, (תל אביב: מערכות, 2012).
¹⁵ יואב גלבר, *התשה – המלחמה שנשכחה*, (כנרת זמורה ביתן דביר, 2017), 420-421; דימה אדמסקי, *מבצע קווקו – ההתערבות הסובייטית וההפתעה הישראלית במלחמת ההתשה*, (תל אביב: מערכות, 2006), 67-71.
¹⁶ ללא ציון שם המחבר, "המלחמה על קווי הפסקת האש", *מערכות*, 204, (ינואר 1970): 19.
¹⁷ א"צ, 329/717/1977, "דברי אהרון יריב בדיון מטכ"ל", 13 בינואר 1970; שם, 5/12/1975, "דברי אהרון יריב בדיון מטכ"ל", 9 בפברואר 1970.

משה דיין, שר הביטחון, התייחס לשאלת הפת"ח, להסכם קהיר ולממשלת לבנון. הוא העלה את החשיבות של יצירת לגיטימציה בינלאומית לפעולה ואת חשיבות תזמון הפעולה הישראלית. בשל הסכם קהיר והעובדה כי למעשה ממשלת לבנון אינה מממשת את ריבונותה, על ישראל להתחיל לנקוט פעולות צבאיות נגד הפת"ח. לטעמו אם ישראל לא תתחיל כעת בפעולות צבאיות 'קטנות' יחסית נגד הפת"ח, כאשר תגבר פעילותו, וישראל תרצה להגיב באופן עזים ולא תפעל קודם לכן, קשה יהיה לה להסביר זאת לקהילה הבינלאומית, לארה"ב ומבחינה "ציבורית חיצונית".¹⁸ דיין סיכם את החלק שעסק בחשיבות תזמון הפעולה, ואמר: "ישנו פתגם ספרדי שקוצים באביב, אשר אפשר בדריסת רגל למחות אותם – בקיץ עדר של פילים לא ימחה אותם".¹⁹

דיין התייחס בדיון לשתי סוגיות נוספות: התבוננות רחבה על בעיית הפת"ח והאסטרטגיה הישראלית בתגובה לה. בקשר לסוגיית הפת"ח הוא ראה את התבססותו בדרום לבנון כעובדה מוגמרת – הם צוברים כוח רב, ומספרם רק הולך וגדל. האסטרטגיה הישראלית ואופן הפעלת הכוח הנגזרת ממנה קשורים בכך:

אינני תולה כל כך הרבה תקווה בזה שנשיג הישגים אופרטיביים על ידי הפעולות הללו. נהרוג 30, 50 או 100 מאתיים [...] גם התוצאות האופרטיביות לא תשמנה קץ על הפת"ח.²⁰

חלק ממטרת הפעולות הללו, כך טען דיין, היא להשיג לגיטימציה לפעולות עתידיות גדולות יותר – מהאמריקאים ובעיקר מן הישראלים:

[הפעולות, י.פ.]...הן כן תתנה לגיטימציה לכך שכאשר הפת"ח פועל משם – ישראל עוברת לצד השני [...] הלגיטימציה הזאת חשובה לנו בעיקר בינינו לבין האמריקאים, ובכנס סגור שכזה אני מוכן גם לומר: בינינו ובין הישראלים. יש לנו מדי פעם בעיות קשות עם הישראלים.²¹

בהתייחסות ישירה לאתגר שהציב הפת"ח העלה דיין את העובדה כי לא ניתן לחסל את הארגון ולהכריעו באמצעות פעולות צבאיות, ויש להקטין את הסיכוי לכישלון צבאי באמצעות בחירה קפדנית של הפעולות:

¹⁸ שם, 329/717/1977, "דברי משה דיין בכנס ספ"כ", 13 בינואר 1970.

¹⁹ שם, שם.

²⁰ שם, שם.

²¹ שם, שם.

מוטב לעשות במקום ארבע פעולות רק שתיים אשר תהיינה מוצלחות ולא לקחת את הסיכון. יש עכשיו ללכת על בטוח. בין כה וכה לא נגמור את הערבים. וכשאתה חוזר מן הפעולה, נולדים בינתיים יותר פת"חים מאשר הרגת. אנו צריכים להיזהר גם מאבדות וגם מכישלונות אופרטיביים.²²

בדיוני מטכ"ל, שנערכו ב-9 בפברואר 1970, ב-16 וב-23 בו, ציין דוד אלעזר, ראש אג"ם, את העלייה בפעילות הפת"ח.²³ יומיים קודם לכן, ב-21 בפברואר, פוצצו מחבלים פלסטינים מטוס סוויסאייר שוויצרי. ב-2 במרץ נערך דיון מטכ"ל בהשתתפות שר הביטחון משה דיין שסקר את האתגרים הביטחוניים ואת המענה הישראלי.

מרדכי גור, מפקד פיקוד הצפון, חידד פעם נוספת את תפקיד הפעילות הנוכחית של צה"ל נגד הפת"ח. הוא כינה אותן "פעולות קטנות" והבין כי הן אינן הפתרון לבעיית הפת"ח, אולם הוא ראה בהן כמכינות את הקרקע לפעולה 'גדולה', משמעותית ורחבה יותר: "פעולה קטנה לא תעזור. אם בשביל להתחיל, צריך את הפעולה הקטנה, אז פעולה קטנה".²⁴ אהרון יריב, ראש אמ"ן, חידד וטען כי מטרת הפעולות הללו היא לחזק את הלגיטימיות הישראלית לפעולה גדולה בהמשך: "מידי פעם נכה בבסיסי החבלנים כדי לחזק את העניין תחת ביקורת מקסימלית אפשרית. אם תהיה אפשרות לעשות מהלך מכריע נהיה מוכנים לעשותו".²⁵

בדיון ההמשך שנערך ב-11 במרץ 1970, נדונו שוב האתגרים הביטחוניים של ישראל. שר הביטחון דיין קישר פעם נוספת בין הרכש הצבאי ובין המגבלות החלות על אופן הפעלת הכוח של צה"ל. הוא טען כי הממשל האמריקאי מפעיל מגבלות גדולות על הפעלתו של חיל האוויר ומבקש להימנע מהסלמה בחזיתות, וזאת כאשר ברקע הגעה נוספת של פנטומים: "נתבקשנו לצאת לחופשה".²⁶ הרמטכ"ל חיים בר לב חזר והדגיש פעם נוספת את רצון ישראל להמשיך את הסטטוס קוו. לטענתו את הסכסוך עם הערבים לא ניתן לסיים באמצעים צבאיים, אלא רק בדרך פוליטית. יש סכסוכים שאין להם למעשה פתרון צבאי – ישראל איננה יכולה בדרכים צבאיות להביא לסיום הסכסוך.²⁷ הוא טען כי אם תימשכנה פעולות הפת"ח, יש לנהל פשיטות ממוכנות אל מעבר לגבול הלבנון, מבלי להחזיק בשטח, לטהר את האזור ולצאת החוצה. אם גם פעולות אלו לא תמנענה את המשך פעילות הפת"ח, יש להגיע למצב של כיבוש שטח דרום לבנון.²⁸ ב-14 באפריל 1970 דיווח אלעזר כי לאחר שקט יחסי שנמשך חודש, מתעוררת מחדש גזרת לבנון. בשבוע שקדם התרחשו 13 מקרי ירי לעבר ישראל, כולל ירי של שתי קטיושות לעבר קריית

²² שם, שם.

²³ א"צ, 5/12/1975, "דברי דוד אלעזר בדיון מטכ"ל", 9, 16 ו-23 בפברואר 1970.

²⁴ שם, "דברי מרדכי גור בדיון מטכ"ל", 2 במרץ 1970.

²⁵ שם, "דברי אהרון יריב בדיון מטכ"ל", 2 במרץ 1970.

²⁶ שם, "דברי משה דיין בדיון מטכ"ל", 11 במרץ 1970.

²⁷ שם, "דברי חיים ברלב בדיון מטכ"ל", 11 במרץ 1970.

²⁸ שם, שם.

שמונה. אהרון יריב דיווח על פגישותיו עם ג'וזף סיסקו, עוזר מזכיר המדינה האמריקאי לענייני המזרח הקרוב ודרום אסיה. בהקשר ישיר לשאלת הפת"ח ולבנון הדגיש יריב את הלגיטימציה האמריקאית הקיימת לפעולות הישראליות ולדרך ההתמודדות שבה בחרה ישראל מול אתגר הפת"ח.²⁹

מהלך מבצע "קלחת 2" (12 במאי 1970)

ב'6, במאי, ב'7 ו'9 בו הופגזה³⁰ קריית שמונה ברקטות. כתוצאה מכך נהרגו שלושה אזרחים. מאז 1 באפריל עד 11 במאי 1970 בוצעו משטח לבנון 61 פעולות טרור, ובעשרת הימים שלפני מבצע "קלחת 2" נמנו בישראל שישה הרוגים ושמונה פצועים – רובם אזרחים.

לצה"ל היו מספר תוכניות אופרטיביות שנועדו להתמודד עם בעיית הפת"ח: הראשונה נקראה "קאוצ'יק", ובמסגרתה היה אמור צה"ל לכבוש את בירות ואת דרום לבנון, להגיע עד כביש בירות-דמשק, להשמיד פח"ע ולהישאר בשטחים שהוא כבש.³¹ תוכניות נוספות היו מתווה "הקלחות" או בשמן הקודם "קנקן חדש" שהיו פעולות מוגבלות בשטח לבנון, מבצע "גדיש" – מבצע מונחת ורגלי משולב ופעולה נוספת שהיא שילוב של פשיטה רגלית ומשורינת.³²

בסופו של דבר הוחלט להגיב להסלמה בגזרה³³ ולבצע את מתווה הקלחות. שלוש תוכניות אופרטיביות במתווה "קלחת" עמדו על הפרק. הראשונה, העצימה ביותר, כללה פשיטה לשטח גיאוגרפי גדול יותר כולל הגעה לחצבאני. השנייה שהייתה הקטנה ביותר, כללה שטח גיאוגרפי מצומצם ביותר. ואופציית הביניים – מבצע "קלחת 2" – שבסופו של דבר גם נבחרה, ושכללה כניסה מוגבלת לאזור פת"ח-חלנד.³⁴ בפקודת המבצע של "קלחת 2" נכתב כי כוונת הכוחות להשתלט לזמן מוגבל על אזור פת"ח-חלנד ולבצע טיהורים בגזרה ובכפרים אל-מרי, אל-פחר, שובא ותפּרָה. שיטת הפעולה שנבחרה הייתה פשיטת יום משורינת בסיוע חיל האוויר לבידוד אזור הפעולה. הכוחות שנטלו חלק בפעולה היו חטיבת השריון 188, כוחות גולני וכוחות אגוז והנדסה.³⁵

²⁹ שם, 6/12/1975, "דברי דוד אלעזר ואהרון יריב בדיון מטכ"ל", 14 באפריל 1970.

³⁰ שם, 1642/922/1975, "מבצע קלחת 2", 26 ביולי 1971.

³¹ שם, 225/441/1973, "קאוצ'יק – עיקרי תכנון", 29 באוקטובר 1969.

³² שם, 1642/922/1975, "מבצע קלחת 2", 26 ביולי 1971.

³³ שם, 167/756/1972, "המצב בגבול הלבנון", 14 במאי 1970.

³⁴ שם, 74/678/1974, "עדות קצין אג"מ 188 רב סרן זיסקינד", אין תאריך; 6/12/1975, "דברי מרדכי גור בדיון מטכ"ל", 18 במאי 1970.

³⁵ שם, 1796/192/1974, "קלחת מס 2" – פקי מבצע מס 1", 10 בינואר 1970.

'קלחת מס' 2 – פקודת מבצע מס' 1, 10 בינואר 1970³⁶

יום לפני הפעולה הוצגה התוכנית בפני הרמטכ"ל. גור הדגיש את חשיבות הפעולה המהירה שנבעה מהמגבלות הפוליטיות והמדיניות הרבות, ואף שם הדגש על איפגיעה בצבא לבנון ובאזרחים. הרמטכ"ל בר לב ציין את שתי המגבלות המרכזיות של המבצע: הראשונה מדינית – לבנון היא מדינת חסות מערבית שמשטרה פרו-מערבי, וארה"ב לוחצת כי נימנע ככל האפשר מפגיעה באזרחים ובאנשי צבא לבנונים. המגבלה השנייה קשורה לראייה רחבה יותר של תופעת הפת"ח. בר לב הדגיש את הצורך בזהירות ובהימנעות מנפגעים ככל האפשר, ובשל כך את חוסר הרצון להתעקש על "יעדים קשים". הוא הנחה לעשות שימוש נרחב יותר באש מאשר בהסתערות:³⁷

לפעולה שתי מגבלות: א. מדינית [...] ב. אי גמירת בעיית הפת"ח ע"י הפעולה, כי אין ביטחון שעם היציאה לא יירב בערב על קריית שמונה.³⁸

³⁶ א"צ, 1974/192/1796.

³⁷ מוטח, גור, מצפון ומים, (מערכות, 1988), 82.

³⁸ א"צ, 1974/192/1796, "הצגת תוכניות לאישור הרמטכ"ל", 11 במאי 1970.

סוגיית האבדות הועלתה פעם נוספת בדיון. על פי בר לב הצלחת המבצע תלויה גם במספר מינימלי של אבדות בצד הישראלי, אולם גם בצד הערבי: "אם לא יהרגו סתם אנשים נוכל לומר שסיימנו".³⁹ סוגיה זו מתקשרת לרצון להימנע מהסלמה היכולה להתחולל, אם ייגרמו לצד השני אבדות רבות מדי. מבחינת הצד הישראלי סוגיית ההימנעות מאבדות היא בסיסית, אולם יש לראות אותה בהקשר רחב יותר של ראייה הפעולה כחלק ממערכה רחבה יותר ועל כן רצון להימנע משחיקה עצמית.⁴⁰

ב־12 במאי החל המבצע, וכבר בתחילתו נתקל כוח הפשיטה בחלקים של תעלת נ"ט ישנה, כנראה ממלחמת העולם השנייה, והתעכב בצורה ניכרת.⁴¹ בנוסף, צבא לבנון שהוערך כי לא יתערב ויתנגש עם כוחות צה"ל, פתח באש, והכוחות הישראליים נאלצו לפגוע בו בחזרה. הסלמה מסוימת נרשמה, כאשר חיל האוויר הסורי התערב אף הוא במבצע וניסה לתקוף את כוחות צה"ל שפעלו על הקרקע. בתגובה הפילו מטוסי צה"ל שני מטוסי מיג סורים, ומטוס שלישי נפגע מאש נ"מ. כתוצאה מהעיכובים נשארו כוחות צה"ל לילה נוסף בשטח לבנון, ורק בבוקר 13 במאי שבו לארץ. לישראל לא היו הרוגים במבצע, ואילו כ־60 אנשי פת"ח נהרגו ואף מספר חיילי צבא לבנון.⁴²

תוצאות המבצע

ב־17 במאי 1970, התקיים תחקיר של הפעולה. בדיון הוצגו השיקולים שהביאו לבחירה במתווה של "קלחת 2", ואופן הפעלת הכוח. גור העלה את צורת הפעלת הטור המשוריין כשיקול חשוב. קיום המבצע ביום, בטור משוריין כבד ואיטי, נועד לגרום למחבלים לברוח טרם שיייתקלו בכוחות צה"ל. גור סיכם את המבצע וטען כי הפעולה אינה עומדת בפני עצמה, אלא היא חלק ממערכה רחבה יותר בהרבה. כלומר אין הפעולה נמדדת רק בתוצאתה הישירה, אלא היא חלק ממכלול רחב של התמודדות עם תופעת הפת"ח. ההצלחה של המבצע טמונה בעובדה כי הוא שיבש את פעולת הפת"ח והקשה עליו להתבסס בדרום לבנון.⁴³ סוגיית הנפגעים עלתה אף היא. רמ"ח חיל האוויר הסביר בדיון את ההנחיות שניתנו להם, במיוחד את ההנחיה בנוגע לנפגעים והרצון לצמצם את מספרם, והנימוק שעמד מאחוריה היה: "ההבדל בין מלחמה לעימות כזה".⁴⁴

³⁹ שם, "דברי חיים ברלב", 11 במאי 1970.

⁴⁰ שם, 1642/922/1975.

⁴¹ משה, בר כוכבא, "מבצע קלחת 2 – פשיטה משוריינת לפת"חלנד", מערכות 312-313, (1988): 20.
⁴² א"צ, 1796/192/1974, "סכום מבצע קלחת 2", 24 במאי 1970; בינואר 1971 פרסם "קצין בכיר" בביטאון מערכות כתבה שבה הוא מתאר את הרקע לפעולת קלחת 2, את הפעולה עצמה ואת תוצאותיה. ראו: "קצין בכיר", "הר דוב גיבל רוס", מערכות 212, (ינואר 1971): 2-8. "הקצין הבכיר" הוא כנראה מרדכי גור – מפקד הפיקוד.

⁴³ סכום מבצע קלחת 2, "דברי מרדכי גור בתחקיר מבצע קלחת 2", 17 במאי 1970.

⁴⁴ שם, "רמ"ח חיל האוויר בתחקיר מבצע קלחת 2", 17 במאי 1970.

ב־18 במאי 1970, נערך דיון מסכם של הפעולה. גם בדיון זו הועלתה הטענה כי מטרת המבצע הייתה מוגבלת מלכתחילה, ושהיא כוונה לפגוע בהתבססות של הפת"ח במורדות החרמון ולהשמיד נשק וציוד רב. את המטרות הללו הפעולה השיגה: "איש מאתנו לא העלה על דעתו שזה יגמור את הפח"ע".⁴⁵ גם הרמטכ"ל בר לב ציין את המדדים להצלחה המסוימת של הפעולה. הוא הדגיש את הפגיעה בבסיסי הפת"ח ואת העובדה כי המערך שלהם נפגע באופן קשה. כהכחה לכך הוא ציין שהם טרם חזרו לאייש את עמדותיהם ובסיסיהם ואף נמנעו בפתיחה באש לאחר הפעולה.⁴⁶ מעניינת היא נקודת המבט של מקבלי החלטות אודות מטרות הפעולה ותוצאותיה. הם ראו "בכיסוח הדשא"⁴⁷ – הפגיעה המסוימת ביכולת האויב להסב נזק לישראל – את מטרות הפעולה. חשוב לציין כי ב־22 במאי 1970 חדרה חוליית מחבלים מלבנון, פתחה באש על אוטובוס ילדים באביבים והרגה שמונה ילדים וארבעה מבוגרים. בסכמם את "קלחת 2" לא ידעו, כמובן, חברי המטכ"ל את אשר צופן העתיד, ועל כן אירוע טראומתי זה לא התבטא בדיונים.

מבצע "קלחת 4" (25 בפברואר 1972) ומבצע "קלחת 4 מורחבת" (ליל 16-17 בספטמבר 1972)

רקע לתקופה

ב־1 בינואר 1972 מונה דוד אלעזר לרמטכ"ל. שני אירועים חשובים עמדו ברקע התקופה, ושניהם קשורים דווקא לזירות שאינן הזירה הלבנונית. האירוע הראשון היה הסכם הפסקת האש במלחמת ההתשה עם מצרים שנחתם ב־7 באוגוסט 1970. האירוע השני היה סדרת הפעולות שהתרחשו בירדן בספטמבר 1970 ושזכו לשם "ספטמבר השחור" – גירוש אש"ף ללבנון. סיום מלחמת ההתשה אפשר לישראל להפנות קשב רב לזירה הלבנונית. גירוש אנשי אש"ף, והקמת פת"חלנד יצרו לישראל בעיה חדשה־ישנה בגבולה הצפוני. בזירה הלבנונית, חלחלה ההבנה כי אין לצפות שהמשטר או הצבא הלבנוני יצליחו להתמודד עם הארגון.⁴⁸ הסוגיה הפנים ישראלית המשיכה להיות מרכזית בקרב חברי המטכ"ל. הנקודה המרכזית שעלתה בדיונים הייתה הצורך להצדיק לציבור הישראלי את קיום הפעולות הצבאיות:

⁴⁵ שם, 6/12/1975, "דברי אהרון יריב בדיון מטכ"ל", 18 במאי 1970; מוטה גור טען כי: "לא חשבנו שמשפר נפגעים רב בקרבם במבצע כלשהוא ישמש מטרה מרכזית ומכרעת", גור, מצפון, 82.
⁴⁶ שם, שם, "דברי חיים ברלב בדיון מטכ"ל", 18 במאי 1970; כרמית, גיא, ברלב – ביוגרפיה, (עם עובד ספריית פועלים, 1998), 206-207.
⁴⁷ אפרים ענבר ואיתן שמיר, כיסוח הדשא – האסטרטגיה של ישראל להתמודדות עם סכסוכים מתמשכים בלתי פתורים, (רמת גן: מרכז בגין סאדאת למחקרים אסטרטגיים, 2013).
⁴⁸ א"צ, 14-12/1975, "דברי אהרון יריב בדיון מטכ"ל", 24 בינואר 1972.

עיקר הכוח שלנו היה בקונצנזוס הלאומי [...] הוויכוח לא היה על מהות אלא על שיטות. ברגע שיהיו חילוקי דעות על המטרות, ברגע זה ייהרס הקונצנזוס והזיקה הלאומית [...] הוויכוח היה לא על המטרה אלא על שיטה.⁴⁹

מהלך המבצע "קלחת 4" (25 בפברואר 1972)

"אשר לפח"ע [...] זו צרה צרורה [...] הפח"ע לא ייעלמו כל כך בקלות".⁵⁰

לבנון הפכה להיות הזירה המרכזית שממנה פעל הפת"ח. דצמבר 1971 היה החודש השקט ביותר מבחינת הפח"ע מאז אוקטובר 1967.⁵¹ אולם החל מינואר 1972 חלה עלייה בפעילות הפת"ח כנגד ישראל שהחלה בפעילות התקפית נגד הארגון.⁵² פעילות הפת"ח מדרום לבנון לא פסקה אלא התגברה,⁵³ ובעקבות כך קיבל צה"ל אישור לבצע את מבצע "קלחת 4" ב-25 בפברואר 1972 שהורכב מכמה פעולות. במסגרת פעולה זו תקפו את הכפר יוטא וקוק מן האוויר – מבצע "חומת סיף"; פשטו על עיננה – מבצע "קלחת 4 מוקטנת"; פרצו דרכים בהר דוב – "דרך צלחה"; ופשטו על חמם, ראשיה, חבריה ונבטיה.⁵⁴

ב-9 במרץ 1972 התקיים כנס ספ"כ שדן במבצע "קלחת 4". מוטה גור, מפקד פיקוד הצפון, הדגיש מספר מאפיינים של הפעולה שמטרתה הייתה פגיעה במחבלים עצמם, בבסיסה ובמחסני הנשק שלהם. הבחירה באופן הפעלת הכוח – טור שריון לאור יום, איטי, ללא גורם הפתעה וללא הנחתות בעורף – לא הייתה מקרית. גור טען כי ישראל רגישה מאוד לנפגעים, ועל כן מספר האנשים שלקחו חלק בפעולה הוגבל למינימום מתוך רצון שמרב הלוחמים ינועו בכלים משוריינים ולא חשופים. גם העובדה כי לא בוצעו הנחתות ממסוקים ולא נחסמו דרכי הבריחה של המחבלים סייעה לצמצום מספר הנפגעים הישראלים. במקרה של צליפות אויב על הכוח, ההנחה הייתה לא להסתער, ואם אי אפשר להפעיל ארטילריה, אז יש לנתק מגע ולא להסתער:

⁴⁹ שם, 14/12/1975, "דברי ישראל טל בדיון מטכ"ל", 10 בינואר 1972; רחבעם זאבי הטיל חלק מן האחריות לערעור ב'צדקת הדרך' על אנשי האקדמיה הישראלית שלטענתו, חיברו מחקרים על פעולות התגמול שפגעו בנוער: "הם קוראים דברים שמכניסים לליבם את סימני השאלה בצדקת הנקודות שלנו והספיקות שלהם מתחילים בפעולות התגמול. שני גאונים עשו על זה מחקר ואמרו שזה היה משחק של פוליטיקאים" "דברי רחבעם זאבי בדיון מטכ"ל", 10 בינואר 1972. זאבי התכוון כנראה למחקר של אהרונסון והורוביץ אודות הפונקציות הלנטניות של פעולות התגמול. ראו: שלמה אהרונסון ודן הורוביץ, "האסטרטגיה של תגמול מבוקר-הדוגמא הישראלית", *מדינה וממשל* 1, (1972): 77-99.

⁵⁰ שם, שם, "דברי אהרון יריב בדיון מטכ"ל", 10 בינואר 1972.

⁵¹ שם, שם.

⁵² שם, שם, "דברי דוד אלעזר בדיון מטכ"ל", 10 בינואר 1972.

⁵³ שם, "דברי אהרון יריב בדיון מטכ"ל", 28 בפברואר 1972.

⁵⁴ שם, 95/442/1973, "קלחת 4 מוקטנת", 24 בפברואר 1972; "דרך צלחה – דוח ראשוני", 24 בפברואר 1972; "דברי דוד אלעזר בדיון מטכ"ל", 24 בינואר 1972.

אנחנו רגישים מאוד לנפגעים [...] שקול הסיכוי של הריגת מספר גדול יותר של מחבלים כנגד הסיכון של יותר נפגעים מצדנו, תשובתי היא שלילית באורח חד משמעי, כאשר מדובר במבצע שהרווח שלו שולי בלבד.⁵⁵

בדברי הסיכום של הפעולה חיזק אלעזר את דבריו של גור בנוגע למטרות הפעולה ולאופיה. אלעזר טען כי מטרתה הייתה בראש ובראשונה פגיעה במחבלים עצמם – הם היעד העיקרי. בנוגע לאופי הפעולה – טור משוריין ביום, ללא הנחתות בעורף – חיזק אלעזר פעם נוספת את דברי גור והדגיש את הרגישות הישראלית לנפגעים ואת העובדה כי: "זו איננה שיטה להרוג הרבה מחבלים".⁵⁶ בהמשך, חזר אלעזר ודן במאפייני הפעולה:

אילו הייתה סיבה ליטול סיכון היינו חושבים על פעולה מסוג אחר [...] אני מעדיף פעולה שנגמרת עם 100 הרוגים שלהם ולנו אף אחד הרוג אחד, מאשר פעולה שנגמרת עם 130 הרוגים שלהם ולנו שניים שלושה הרוגים. זוהי בהחלט אופציה פתוחה, אבל לא ראינו בה צורך הפעם.⁵⁷

בסיכום הפגישה ציין אלעזר כי הוא מרוצה מהתוצאות הצבאיות של הפעולה, בעיקר מסוגיית הלגיטימציה:

איננו יכולים להכות 'אאוט אוף דיבלו'. יש מגבלות מדיניות [...] אני מדבר על תהליך, שבו יש כל פעם לתרום תרומה ולהכניס מכה אני מייחס חשיבות לפעולה הזאת [...] באותו תהליך שבו אנו פועלים לארגעת הגבולות, לפגיעה בארגוני המחבלים [...] זה זמן שלנו להכות, להשתיק ולהרגיע.⁵⁸

הקלה מסוימת נרשמה בפעילות הפת"ח בתקופה שבין פברואר 1972 – מבצע "קלחת 4" – לבין הבחירות בלבנון במאי 1972, אולם לא לאורך זמן. ב־8 במאי נחטף מטוס סבנה על ידי מחבלים מארגון "ספטמבר השחור"; ב־30 במאי פתחו חברי חוליה של "הצבא האדום היפני" בירי בנמל תעופה לוד ורצחו 24 אנשים; וביוני שוגרו קטיושות לעבר חצור. תגובת צה"ל התבצעה באמצעות תקיפות של חיל האוויר וחיפה של קצינים סורים בלבנון – "מבצע ארגז" – על מנת להחליפם בשבויים הישראליים.⁵⁹

ב־26 ביוני 1972 נערך דיון מטכ"ל. אלעזר סיכם את חלקו הראשון ואמר כי אם תימשך פעילות המחבלים, יש ללכת בדרך של הסלמה ולהיכנס לשטח לבנון לפרק זמן קצר של יומיים או שלושה, לטהר את השטח ולצאת.⁶⁰ באותו הדיון הציג ישראל טל את הערכת המצב של אג"ם.

⁵⁵ שם, 31/46/1980, "דברי מרדכי גור בכנס ספ"כ", 9 במרץ 1972.

⁵⁶ שם, שם, "דברי דוד אלעזר בכנס ספ"כ", 9 במרץ 1972.

⁵⁷ שם, שם.

⁵⁸ שם, שם.

⁵⁹ שם, 16/12/1975, "דברי מוטה גור בדיון מטכ"ל", 26 ביוני 1972.

⁶⁰ שם, 16/12/1975, "דברי דוד אלעזר בדיון מטכ"ל", 26 ביוני 1972.

הוא טען כי אל מול מדינות ערב, בשל התנאים המדיניים הנוכחיים, לא קיימת הכרעה אסטרטגית.⁶¹

בדיון ההמשך להערכת המצב של אג"ם יוחד חלק מרכזי לדיון אודות הפח"ע. אלעזר פתח והצהיר כי לדעתו לא ניתן ולא צריך לכבוש שטח בלבנון כחלק מן המענה לבעיית פת"ח. כיבוש כזה יסבך אותנו עם המערכת הבינלאומית ובעיקר עם ארה"ב, הוא איננו אפשרי, יגרום לסנקציות כנגדנו וייצור נזק רב.⁶²

מפה מבצעית של דרום לבנון בזמן מבצע "קלחת 4 מורחבת" (אתר יד לשריון)

⁶¹ שם, "דברי ישראל טל בדיון מטכ"ל", 26 ביוני 1972; בדיון המשך, ב-10 ביולי 1972, הציע אריאל שרון, מפקד פיקוד הדרום, דרך פעולה שונה. הוא הציע לייצר חיץ בדרום לבנון-חיץ ביטחוני בתיאום עם ארה"ב ולבנון-שבו ישוהו כוחות צה"ל ואילו מבחינה מוניציפלית ואזרחית ימשיכו הלבנונים לנהל את חייהם.

⁶² שם, 16/12/1975, "דברי דוד אלעזר בדיון מטכ"ל", 31 ביולי 1972.

מהלך מבצע "קלחת 4" מורחבת (ליל 16-17 בספטמבר 1972)

בליל 5-6 בספטמבר 1972 חדרו מחבלים מארגון "ספטמבר השחור" לכפר האולימפי במינכן, ולאחר כיממה רצחו 11 ספורטאים, מאמנים ושופטים, חברי המשלחת הישראלית לאולימפיאדה. כתגובה על מינכן ועל פיגוע שבו נהרג חייל צה"ל תקפו מטוסי חיל האוויר שלוש מטרות מחבלים – שתיים בסוריה ואחת בדרום לבנון. בדיון העוקב לאחר הפעולה אמר הרמטכ"ל אלעזר כי הוא הציע לממשלה להגיב לפעילות הטרור ולפתוח במלחמה יזומה כנגד המחבלים. זאת לא יעשה באמצעות פעולת תגמול, אלא באמצעות פעולה רצופה, גם כתגמול על מינכן, וממנה להגיע לידי מלחמה.

בסופו של דבר לא אישרה הממשלה את המתווה הרחב שאותו הציע אלעזר, והפעולה הנבחרת צומצמה בצורה משמעותית בשל החשש לפגיעה רחבה באזרחים. את המשך הדיון ייחד אלעזר למתווה האסטרטגי-אופרטיבי של המאבק במחבלים. הוא הדגיש כי באופן כללי אין ספק שיש לקיים מאבק יזום ורצוף ויש "להרוג אותם והרבה בכל מקום".⁶³ אולם אלעזר טען דבר נוסף וחשוב: הוא העריך כי באקט אחד לא ניתן יהיה לסיים את המערכה האסטרטגית-אופרטיבית של ישראל נגד המחבלים. כיבוש בירות לא יפתור את בעיית הפת"ח. למעשה דרך הפעולה האפשרית, לטעמו, בנויה על פעולות רבות, קטנות יחסית שביחד מייצרות תועלת גדולה. לא מהלך אחד מכריע, אלא כמה וכמה מהלכים שהשילוב והחיבור ביניהם הוא היוצר את ההשפעה הגדולה על המחבלים ואף על המדינות המעורבות:

אני אישית אינני מאמין באקט אופרטיבי אסטרטגי אחד שבו תסתיים המלחמה. לו האמנתי שכיבוש בירות יגמור את המלחמה הייתי מציע זאת. אני חושב שהדרך היא דרך של הצבר אפקטים בהתמדה להכביד על המדינות השכנות ולעשות זאת בלתי נסבל.⁶⁴

בסוף ספטמבר 1972 נתקל מארב צה"ל בלבנון בחוליית מחבלים. שני חיילי צה"ל נהרגו. בתגובה לפעולה זו ובהמשך לטבח מינכן, אישר הדרג המדיני לצה"ל לפעול בדרום לבנון – מבצע "קלחת 4 מורחבת".⁶⁵

כפי שהצגנו במסגרת הדיון במבצע "קלחת 2", היו בצה"ל מספר תוכניות אופרטיביות להתמודדות עם הפת"ח בגזרת לבנון.⁶⁶ תוכננו מספר "קלחות" – כל אחת מהן שונה מהשנייה בעצימותה, בגזרת פעילותה ובכוחות המשתתפים בה. הפעולות הוגדרו כ: "מבצעים מוגבלים בשטח לבנון שיבוצעו עקב התגברות הפח"ע וכאשר יהיה צורך להרחיק את בסיסיו מהגבול

⁶³ שם, 18/12/1975, "דברי דוד אלעזר בדיון מטכ"ל", 11 בספטמבר 1972.

⁶⁴ שם, שם.

⁶⁵ שם, "דברי יונה אפרת בדיון מטכ"ל", 25 בספטמבר 1972; בעקבות ההסלמה גם בגזרה הסורית נכתב "הרקע בשלל מכה גם בלי מינכן", 193/235/1974, "ראשי פרקים לסקירה בוועדת חוץ וביטחון", 21 בספטמבר 1972.

⁶⁶ 225/441/1973, "קאוצ'וק – עיקרי תכנון", 29 באוקטובר 1969.

הישראלי תוך הנעת המשטר הלבנוני למאמץ עליון למניעת פעילות המחבלים משטחם ובשטחה".⁶⁷

בסופו של דבר הוחלט לבצע את מתווה הקלחות, ונבחרה "קלחת 4 מורחבת". במבצע שיצא לדרך לביל 16-17 בספטמבר 1972, פשטו חטיבות גולני, הצנחנים ו־188 על שטח בדרום לבנון עד נהר הליטני ונכנסו לכפרים עינתא, בינת ג'בל, מגידל סאלם, טולין וכבריחא.⁶⁸ מטרת הפעולה: כפי שהוגדרה על ידי הרמטכ"ל היא הריגת מירב המחבלים, טיהור הכפרים [...] משך השהיה בשטח מוגדר [...] כל יום השבת עם אופציה – לפי אישור נוסף – להישאר עד יום ראשון בצהריים.⁶⁹

בפעולה השתתפו 1350 חיילים ונהרגו בה שלושה חיילי צה"ל. למרות כוונת ישראל לא לפגוע בצבא לבנון, הוא התערב בלחימה וכתוצאה מכך נהרגו 18 חיילים לבנונים ועוד כ־46 מחבלים. "קלחת 4 מורחבת" היה המבצע הגדול ביותר של צה"ל באותה תקופה.⁷⁰

תוצאות המבצע

ב־25 בספטמבר 1972 נערך תחקיר הפעולה שבו הועלו מספר נקודות אודות מטרת הפעולה ואופיה. אהרון יריב טען כי הבחירה באופן הפעולה שבא לידי ביטוי בקלחות, נועד ללכת על התפר בין מכה חלשה מדי למכה הולמת; בין פעולה חסרת משמעות לפעולה עוצמתית: "הפגיעה לא הייתה יותר מידי חלשה כדי להכניס אותם לפאניקה, והייתה מספיק חזקה כדי להמחיש להם את הבעיה בפניה הם עומדים".⁷¹

באותו הדיון השתתף גם שר הביטחון משה דיין, אשר התייחס בדברי הסיכום שלו לבעיית הפת"ח בדרום לבנון. הוא טען כי יש להתחיל להרגיל את צה"ל ואת לבנון לעובדה כי ישראל מסיירת באופן קבוע בשטח דרום לבנון ומגיעה עד הליטני והחצבאני. מדי פעם כאשר תתגבר פעילות המחבלים מן האזור, תצטרך ישראל לפשוט אל מעבר לגבול. דיין ציין כי זוהי האופציה היחידה הקיימת ואין אלטרנטיבה טובה יותר. דיין אף הרחיב את נקודת המבט שלו מעבר לפעולה הנקודתית. הוא הבין כי לא ניתן יהיה לפתור את בעיית הפת"ח, ובעצם מציע להתייחס אליה כבעיה שנצטרך לחיות אתה:

עם לבנון [...] לא תהיה אלטרנטיבה יותר טובה מאשר מדי פעם לטפל מעבר לגבול...יש במצב הזה גם יתרון שאת הבעיה הפלשתינאית מחזקים מעבר לגבול. אני לא מדבר על הטיור [הטעות במקור – הטרור]. שישבו בפתחלאנד. את הבעיה הפלשתינאית. יאסר ערפאת מנסה למלוך על הפתח לאנד. טוב יש לו ממלכה. שישב שם עם הצבא שלו. נחיה איזה שנים כך".

⁶⁷ שם, 7/85/1976, "קלחות", 5 ביולי 1972.

⁶⁸ אורי, שגיא, *אורות בערפל*, תל אביב: ידיעות אחרונות, ספרי חמד, 1998, 71.

⁶⁹ א"צ, 2109/192/1974, "קלחת 4 מורחבת קבוצת פקודות", 15 בספטמבר 1972.

⁷⁰ יוסף, ארגמן, *זה היה סודי ביותר – 30 פרשיות מודיעין וביטחון בישראל*, (תל אביב: משרד הביטחון, 1991), 330.

⁷¹ א"צ, 18/12/1975, "דברי אהרון יריב בדיון מטכ"ל", 25 בספטמבר 1972.

“בין אתגר הפת”ח לאתגרי ההווה והעתיד” – סיכום ומסקנות

אסטרטגיית ההתשה 1970-1972

לטעמנו בשנים אלו ובפעולות אלו באה לידי ביטוי אסטרטגיית ההתשה הישראלית לגזרת לבנון. ישראל הייתה הגורם החזק, בעלת המשאבים ואורך הנשימה הלוגיסטי והאופרטיבי הגדולים יחסית לארגון הפת”ח והיא פעלה בצורה התואמת את יתרונותיה ואת מגבלותיה, מאחר ואילו הייתה ישראל “באמת” חזקה – כדוגמת ארה”ב או רוסיה – היא הייתה יכולה, לפחות תיאורטית, לפעול ללא מגבלות מוסריות או משפטיות. פעולת הרוסים במהלך מלחמות צ’צ’ניה הראשונה 1994-1996 והשנייה 1999-2009, הם דוגמא ללחימה כמעט ללא מגבלות.⁷⁴ כיצד באה לידי ביטוי אסטרטגיית ההתשה הישראלית?

ראשית, מרכיב הזמן משמעותי. ישראל ראתה בפעולות “קלחת 2”, “קלחת 4” ו”קלחת 4 מורחבת” חלק משרשרת ארוכה של פעולות שמטרתן לפגוע בפת”ח, וחשיבות המבצעים לא התמצתה בפגיעה הנקודתית בבסיסי הפת”ח, אלא בהיותם חלק ממערכה גדולה יותר שתוצאותיה נמדדות לאורך זמן ארוך ופעמים רבות הן הדרגתיות ומתונות. במרכיב זה חשוב גם להוסיף את יכולת הספיגה הישראלית. העובדה כי ישראל, בעיקר החברה הישראלית, הייתה יכולה בשנים הללו להכיל את הנזק שנגרם מפעולות הפת”ח, אפשרה למקבלי ההחלטות לאמץ גישה הדרגתית זו.

שנית, מרכיב הכוונות מתקשר באופן ישיר למרכיב הזמן. למרות שבפעולות הללו פוגעים במרכיב היכולות – בסיסי מחבלים, תשתיות, אספקה, מרכיב אנושי – הובן כי אין ביכולת ישראל לפתור את הבעיה. ההתשה במבצעים אלו באה לידי ביטוי ביצירת רצף מבצעים המסמלים נחישות ישראלית, והכוונה הייתה לפגוע גם במרכיב הכוונות – במוטיבציה של הפת”ח לפגוע בישראל ולייאש את הארגון מדרך פעולתו – או לכל הפחות לצמצם את עצמות הפעילות לרמה נמוכה יותר, הנסבלת על ידי ישראל.

שלישית, המשמעות של מספר הנפגעים ושל השחיקה העצמית הובנה באופן אחר. בניגוד לשנות ה-50, שנותיו של דיין כרמטכ”ל, שבהן: “היו לך למעלה מ-50 אחוזים נפגעים – ואם לא – מדוע נסוגות?”⁷⁵ ניתנה הנחיה שונה שהעידה על תפיסה שונה: “הורינו לכוח לתת עשן, לעזוב

⁷⁴ על הלחימה הרוסית במלחמת צ’צ’ניה הראשונה ראה: יגיל הנקין, ננצח או שניעלם – תולדות מלחמת צ’צ’ניה הראשונה 1994-1996, (מערכות, 2007); תיאור של ההפצצות הרוסיות בפצצות דלק אוויר את האוכלוסייה האזרחית הצ’צ’נית במלחמה השנייה ראו: “יגיל הנקין, “צ’צ’ניה, את מי זה מעניין”, הארץ, 9 בפברואר 2004.
⁷⁵ משה דיין, “פעולות צבאיות בימי שלום”, מערכות לייג, (1958): 58; ראו גם: משה דיין, אבני דרך, (תל אביב: עידנים ודביר, 1976), 113.

את השטח, הנחתנו עליו ארטילריה [...] לא השתמשנו באמצעי הבדוק ביותר: לקום ולהסתער".⁷⁶

הנחיה שונה זו הגיעה מתוך הבנה כי המציאות שונה וההקשר שונה. במערכת התשה שהיא ארוכה יותר והשגת היעדים היא תהליך איטי המורכב מרצף של מבצעים, אינך מעוניין בשחיקה עצמית, ועל כן באיזון בין השלמת המשימה ובין כמות הנפגעים, פעמים רבות גוברת הזהירות על הנחישות.⁷⁷

שתי נקודות אחרונות שאינן שייכות ישירות לאסטרטגיית ההתשה, אולם הן עולות באופן בולט במהלך הדיונים, הן החשיבות הגדולה של הלגיטימציה הפנימית – של החברה הישראלית – לפעולות הצבאיות והחשיבות של קבלת לגיטימציה חיצונית. כל פעולה נמדדה לא רק מהבחינה המקצועית הצבאית, אלא גם, ואולי בעיקר, כיצד תתפוס אותה החברה בישראל בשל הרגישות לאבדות, ובוודאי בפעולות שאינן מלחמה. הנקודה השנייה קשורה לעובדה שמטרתן הנוספת של "הפעולות הקטנות" הללו הן השגת לגיטימציה מארה"ב (ומהחברה הישראלית) לפעולה גדולה יותר בהמשך מתוך הכרה בחשיבות האחרונה.⁷⁸

למעשה המסקנה המתבקשת מניתוח התוצאות, נוגעת לתקפות הזמנית של היגיון אסטרטגיית ההתשה. הכוונה היא להקשר ולמציאות שמולה נבנתה אסטרטגיה זו, וליכולתה להתאימה לאתגר הקיים. כאשר משנה 'הצד השני' את מאפייני פעולתו, נשמטת הקרקע מתחת הגיונו של המענה. למשל, ההצלחה היחסית של פעולות "קלחת" למנוע את התבססותו של הפת"ח בדרום לבנון ולהוריד את מספר ההרוגים האזרחים בתחילת שנות ה־70⁷⁹ ספגה מכה חמורה בעקבות הטבח במעלות ב־15 במאי 1974 שבו נרצחו 22 תלמידי בית ספר. גם בעקבות זאת לא שינתה ישראל את דרך פעולתה. השינוי הגדול התרחש דווקא 'בצד השני של הגבעה' – דרך הפעולה של אנשי הפת"ח היה המעבר לירי מנגד – בעיקר תותחים וקטיושות – ולדרך פעולה זו המענה הישראלי של התשה כבר לא היה הולם מספיק. מבצע "ליטני" ב־1978 ובצורה בולטת יותר עשרת ימי ההתשה ב־1981 שבמהלכם נורו כ־1200 קטיושות לעבר קריית שמונה וצפון ישראל, 'הפילו את האסימון' בקרב מקבלי ההחלטות כי דרך הפעולה הקודמת אינה מספקת מענה לאתגר החדש – וחסולו של אש"ף בכל לבנון היה המטרה החדשה.

⁷⁶ א"צ, 31/46/1980, "דברי מרדכי גור בכנס ספ"כ", 9 במרץ 1972.

⁷⁷ ההתשה לא הייתה הגורם היחיד להנחיה זו. בשנות ה־50 נבעה הנחיית דיין מנטישת משימות ללא הצדקה. כעת, בשנות ה־70, לא היה זה כנראה מרכיב דומיננטי, ועל כן אין צורך בהנחיות "קיצוניות" כאלו.

⁷⁸ אין להסיק מכך כי ישראל מבקשת מלחמה, אלא להראות כי ניסינו "בקטן", וזה לא פתר את האתגר הביטחוני, ועל כן יש לנו לגיטימציה לפעול באופן נרחב יותר.

⁷⁹ Ohad Leslau, *The Evolution of the Israeli Strategy against the PLO in Lebanon 1968-1982*, (presentation, 2016), 15.

מבט אל עבר אתגרי ההווה והעתיד

מדוע אם כן יש לבחון, בראייה של אתגרי ישראל הנוכחיים והעתידיים, את התועלת באסטרטגיית ההתשה?

ראשית, נטען כי השינוי הכמותי ביחסי הכוחות מאפשר לישראל לנצל את יתרונותיה בתחום זה אל מול הארגונים. ישראל היא השחקן החזק מבחינה צבאית, המבוסס מבחינה כלכלית ובעל היכולת לנהל מאמצי לחימה ארוכים יותר בשל יכולות אספקה, כוח אדם ובוודאי עוצמת אש וטכנולוגיה.⁸⁰ כאשר התמודדה ישראל עם צבאות ערב, היא הייתה מצויה בנחיתות כמותית עצומה – לערבים הייתה עליונות בכוח אדם, במשאבים, בחומר, בשטח ובאפשרות ליהנות ממסגרת רחבה יותר של תמיכה מדינתית.⁸¹ בפרק זמן זה התמודדה ישראל גם אל מול הארגונים – פדאיון, הפת"ח ואש"ף – שמולם דווקא הייתה ישראל מצויה ביתרון כמותי שנבלע מעט בתוך מכלול הכוח הערבי הסדיר.

נתוני יסוד אלו אודות הפער הכמותי עם הערבים החלו משתנים. הסכם השלום עם מצרים, מלחמת לבנון הראשונה, חיסול האיום מן החזית המזרחית ומלחמת האזרחים בסוריה הביאו לתמורות חיוביות מבחינת ישראל בסוגיית הכמות, וכיום מצוי צה"ל ביתרון כמותי על הארגונים שאיתם הוא מתמודד, ובמידה מסוימת גם על צבאות ערב.⁸² צה"ל יכול לנצל נקודת עוצמה זו ולנהל בצורה חכמה מערכת התשה ארוכה יחסית המכוונת לנקודת החולשה הזאת אצל הארגונים.

שנית, ראוי להתייחס לשינוי במושג "איום קיומי" כמשפיע לחיוב על מצבה של ישראל ועל הנכונות לבחור באסטרטגיה של התשה. אם בעבר בהתמודדות נגד צבאות ערב היה איום קיומי, אזי כיום, בעקבות השינויים שצינו קודם, איום כזה איננו מסתמן באופק.⁸³ כאשר היה קיים איום כזה, למשל ערב מלחמת ששת הימים, לא ניתן היה לבחור באסטרטגיה של התשה כי "החרב הייתה על הצוואר" ועל כן היו צריכים לפעול אחרת – הכרעה מהירה וקצרה בזמן. כיום, למעט הגרעין האיראני, לא נשקף איום קיומי כזה, בוודאי לא מן הארגונים. היכולת של ישראל לבחור באסטרטגיה של התשה קשורה ביכולתה להימנע מהתמודדות ישירה הכורכת בחובה

⁸⁰ גבריאלי בן-דור, "דיון פתוח – יום עיון", בתוך: אסטרטגיית ההתשה בעימות מוגבל – בחירה או כורח, עיונים בביטחון לאומי, 4(המרכז לחקר הביטחון הלאומי והמכללה לביטחון לאומי, מרץ 2003), 158; שמואל ניר, "בישול יום העיון: ההוגעה ומבחן ההסתגלות", שם, 171.

⁸¹ ישראל טל, בטחון לאומי – מעטים מול רבים, (תל אביב: דביר, 1996), 50, 70.

⁸² מאיר פינקל ויניב פרידמן, "שבעה עשורים ליתרון האיכותי של צה"ל השתנות התפיסה לגבי מהות היתרון האיכותי של צה"ל על אויב, השתנות היתרון האיכותי בפועל וכיוונים לעתיד", בין הקטבים 8, (דצמבר, 2016): 43-44. חשוב להדגיש כי צה"ל מצוי ביתרון על כל אחד מן הארגונים בנפרד (למעט כנראה מערכים מסוימים), אולם במצב של ברית או של קואליציה של יריביה של ישראל, ישתנה מצב זה לרעתנו.

⁸³ למעט איום הגרעין האיראני.

נפגעים רבים ופגיעות נרחבות בשל העדר איום המחייב הסרה מיידית, ועם זאת עדיין לשמור על האינטרסים החיוניים לה באמצעות פגיעה מצטברת ביריב.⁸⁴

נקודה שלישית וחשובה, המובילה לבחירה באסטרטגיה של התשה, קשורה בטענה כי דווקא ישראל מפגינה יכולת התמודדות מרשימה במערכות ארוכות בעלות אופי של התשה, בעיקר ביחס לשני מדדים – חוסן חברתי לאומי וכלכלה. טענה זו 'בזכות' ישראל קשורה בהפרכת שתי "אגדות עם": הראשונה נוגעת לחוסר היכולת של חברות דמוקרטיות להתמודד עם מלחמות התשה בשל הפגיעה הכלכלית והפגיעה בחוסן חברתי; השנייה קשורה ליכולת הספיגה הרחבה של חברות עולם שלישי ולטענה כי חברות אלו תמיד יצאו מנצחות מעימותים אלו.

ביחס ל"אגדת עם" הראשונה, חברות מערביות ודמוקרטיות הוכיחו כושר עמידות יוצא מגדר הרגיל, לאורך זמן, כאשר המטרות שהן נאבקו עליהן היו בעיניהן הכרחיות ומוצדקות. מספיק להסתכל על האופן שבו התמודדה ישראל עם מלחמת ההתשה⁸⁵ או עם 100 שנות סכסוך כדי להבין זאת.⁸⁶ אם בוחנים גם את המדדים האובייקטיביים מעימותיה האחרונים של ישראל, כגון כלכלה וחוסן לאומי וחברתי,⁸⁷ מתגלה העובדה כי למרות קיומם של מערכות צבאיות ארוכות למדי, חלקן בעלות מאפייני התשה, מגלה ישראל עמידות כלכלית איתנה, ואולי חשוב אף יותר, מגלה חוסן לאומי וחברתי מרשים המתבטא בעיקר ביכולת החזרה לשגרה לאחר תום הלחימה.⁸⁸

בתוך טענה זו שלנו מובלעות שתי הנחות נוספות: הראשונה, היא כי בניגוד לראייה כי על ישראל לקיים מערכות או עימותים קצרי זמן בשל חוסר יכולתה לקיים מאמץ משקי, חברתי, כלכלי וצבאי לאורך זמן, מתגלה כי העימותים האחרונים דווקא ארכו זמן ממושך מאוד, ועדיין השכיחה ישראל לעמוד בהם בהצלחה וללא פגיעה משמעותית בחברתה או בכלכלתה.⁸⁹ ההנחה הנוספת שגרסה כי המערכת הבינלאומית לא תאפשר לישראל מערכות ארוכות, התבררה באותו

⁸⁴ ש', "התשה – אסטרטגיה נוספת להשגת ניצחון", מערכות, (פברואר 2011): 13.
⁸⁵ דן שיפטן, התשה – האסטרטגיה המדינית של מצרים הנאצרית בעקבות מלחמת 1967, (תל אביב: מערכות, 1989), 396, 400-401, 403.

⁸⁶ דן שיפטן, "יובל שנים של מלחמות התשה – הלקח המצטבר של הניסיון הישראלי", בתוך: אסטרטגיית ההתשה בעימות מוגבל – בחירה או כורח, עיונים בביטחון לאומי 4, (המרכז לחקר הביטחון הלאומי והמכללה לביטחון לאומי): 37-40.

⁸⁷ פנחס יחזקאלי, חוסן לאומי, מאי 2014.

⁸⁸ ראובן גל, "החוסן החברתי הלאומי", מצגת לכנס הרצליה – חוסן חברתי לאומי, דצמבר 2003, שקופית 8, 16-20; מאיר אלרון, ציפי ישראלי, כרמית פדן ואלכס אלטשולר, "חוסן חברתי בעוטף עזה במבצע 'צוק איתן'", צבא ואסטרטגיה, 27, (ספטמבר 2015): 18; ערן ישיב, "צוק איתן סיכום כלכלי", בתוך: ענת קורץ ושלמה ברום(עורכים), 'צוק איתן' – השלכות ולקחים, (תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, 2014), 127-129; ש', התשה, 7-8.

⁸⁹ שם, שם; אמי"ץ-תוה"ד, מרכז דדו, תחקיר מבצע 'צוק איתן', 39-44: לבנון השנייה נמשכה 32 ימים, יעופרת יצוקה' 32 ימים, 'צוק איתן' נמשך 52 ימים; עפר שלח, האומץ לנצח – מדיניות ביטחון לישראל, (תל אביב: ידיעות אחרונות, ספרי חמד, 2015), 97-100.

הקשר כלא מדויקת, ודווקא אותה מערכת אפשרה לישראל פרק זמן ארוך לממש את יעדיה בעימות.⁹⁰

בנוגע ל"אגדת עם" השנייה, יכולת הספיגה הרחבה של חברות עולם שלישי, גם היא מתגלה כמיתוס יותר מאשר כמציאות – ניסיון העבר מוכיח כי פעולות ישראל גרמו פעמים רבות, אם נוהלו נכון, דווקא לירידה בפעולותיהם של הערבים.⁹¹ ואם נתרומם מעט מעל לרמה הצבאית בלבד, נוכל אף לומר כי דווקא ישראל היא המצליחה להתקרב ולעמוד במימוש יעדיה הלאומיים, ואילו אויביה הערבים – הארגונים ואף המדינות – רחוקים מזה שנות אור.⁹² הנקודה הרביעית והאחרונה, המובילה לבחירה באסטרטגיית התשה, קשורה לסוגיה פנים ישראלית פנימית וללגיטימציה בינלאומית. מבחינת הסוגיה הפנים ישראלית בעימות במסגרת אסטרטגיית התשה, מאחר שיש ירידה חדה בנפגעים בקרב הכוחות הלוחמים,⁹³ בשל צמצום המגע הישיר עם כוחות האויב, קל יותר ל"שווקה" למקבלי ההחלטות המדיניים, ולהם לאמץ אותה כאסטרטגיית הפעולה. בנוסף לכך המגבלות הרבות החלות על אופן פעולה כזה והנובעות מחשש להסלמה הופכות אותו אטרקטיבי כפליים לבחירה בקרב הדרג הפוליטי.⁹⁴ מבחינת לגיטימציה בינלאומית הנקודה המרכזית מצויה בעובדה כי מאחר שהלחימה מתנהלת על 'אש קטנה', ובמרבית המקרים ישראל היא הצד המגיב, פעילות ישראל תעורר התנגדות פחותה במערכת הבינלאומית, פחות ניסיונות התערבות בינלאומיים, ואף תאפשר במסגרת המגבלות והאילווצים המדיניים חופש פעולה נרחב יחסית.⁹⁵ לסיכום מאמר זה נאמר כי אסטרטגיית התשה איננה מענה הולם וראוי לכל אתגרי ישראל. במקרה של עימות רחב ממדים הכולל ירי שוטף על העורף או כמות נפגעים ישראלית גבוהה למן תחילת העימות, הרי שגישה איטית, ארוכה ו"פיזית" פחות אינה המענה הנכון, ופעולות מהירות, עוצמתיות וקצרות זמן יחסית הן התפיסה הנכונה. אולם בשעה שהאתגר הוא שונה משתואר, אזי הכרה של המסגרת התיאורטית של התשה, של מקרי המבחן – על הצלחותיהם וכישלונותיהם – יכולה להביא לגיבוש אסטרטגיית העונה לאתגרי ישראל.

⁹⁰ למשל: "גיבוי מהאיחוד האירופאי: פעולת צה"ל – הגנתית", *Nrg*, 3 בינואר 2009; "Diplomats fail to urge immediate ceasefire", *The Guardian*, July 26, 2006.

⁹¹ ענבר ואיתן, *כיסוח הדשא*, 13.

⁹² שיפטן, *יובל שנים של*, עמ' 39-40.

⁹³ שיפטן, *התשה*, עמ' 8-9. במקרים מסוימים, ישנה במקביל עליה בנפגעים אזרחיים, אולם בסך הכולל קיימת ירידה במספר ההרוגים.

⁹⁴ אבי קובר, "ההתשה במלחמות המודרניות והפוסט מודרניות", *אסטרטגיית ההתשה בעימות מוגבל – בחירה או כורח*, עיונים בביטחון לאומי 4, (המרכז לחקר הביטחון הלאומי והמכללה לביטחון לאומי): 20-21.

⁹⁵ ראיון עם ד"ר עדו הכט, גלילות, דצמבר 2016.

רשימת מקורות

- המטה הכללי-עקד כללי, אג"ם תוה"ד. המילון למונחי תו"ל, 1996.
- אמ"ץ-תוה"ד, מרכז דדו. תחקיר מבצע 'צוק איתן' כמבצע בהגיון הרתעה והכלים למימוש. 21 באוקטובר, 2014.

עיתונים ואתרי חדשות

- הארץ
- Nrg
- The Guardian

פרסומים רשמיים באנגלית

- Leslau, Ohad. *The Evolution of the Israeli Strategy against the PLO in Lebanon 1968-1982*. Presentation, 2016.

מקורות ראשוניים בעברית

- ארכיון צה"ל ומשרד הביטחון (א"צ).
- ראיון עם ד"ר עדו הכט, גלילית, דצמבר 2016.

מקורות משניים בעברית

- אדמסקי, דימה. מבצע קווקוז – ההתערבות הסובייטית וההפתעה הישראלית במלחמת ההתשה. תל אביב: מערכות, 2006.
- אהרונסון, שלמה והורוביץ, דן. "האסטרטגיה של תגמול מבוקר – הדוגמה הישראלית". מדינה וממשל 1, 1972: 77-99.
- אלרון מאיר, ישראלי ציפי, פדן כרמית ואלטשולר אלכס. "חוסן חברתי בעוטף עזה במבצע 'צוק איתן'". צבא ואסטרטגיה 72. ספטמבר 2015: 5-26.
- ארגמן, יוסף. זה היה סודי ביותר – 30 פרשיות מודיעין וביטחון בישראל. תל אביב: משרד הביטחון, 1991.
- בן-דור, גבריאל. "אסטרטגיית ההתשה בתפיסת הביטחון הישראלית". אסטרטגיית ההתשה בעימות מוגבל – בחירה או כורח, עיונים בביטחון לאומי 4 (מרץ 2003): 75-84.
- בן-דור, גבריאל. "דיון פתוח – יום עיון". אסטרטגיית ההתשה בעימות מוגבל – בחירה או כורח, עיונים בביטחון לאומי 4 (מרץ 2003): 157-162.
- בר כוכבא, משה. "מבצע קלחת 2 – פשיטה משורינית לפת"חלנד". מערכות 1988. 312-313: 14-25, 56.
- גור, מוטה. מצפון ומים. מערכות, 1988.
- גיא, כרמית. ברלב – ביוגרפיה. עם עובד ספריית פועלים, 1998.
- גל, ראובן. "החוסן החברתי הלאומי". מצגת לכנס הרצליה-חוסן חברתי לאומי. דצמבר 2003.
- גלבר, יואב. התשה-המלחמה שנשכחה. כנרת זמורה ביתן דביר, 2017.
- דיון, משה. אבני דרך. תל אביב: עידנים ודביר, 1976.
- דיון, משה. "פעולות צבאיות בימי שלום". מערכות ל"ג, 1958: 54-61.
- דרורי, זאב. אש בקווים: מלחמת ההתשה בחזית המזרחית. תל אביב: מערכות, 2012.
- הנקין, יגיל. נצח או שניעלם-תולדות מלחמת צ'ינייה הראשונה 1994-1996. מערכות, 2007.
- הרכבי, יהושפט. מלחמה ואסטרטגיה. תל אביב: מערכות, 1990.
- ואסטמורלנד, ויליאם. חייל מדווח. מערכות, 1979.

- יחזקאלי, פנחס. *חוסן לאומי*. מאי 2014.
- ישיב, ערן. "צוק איתן סיכום כלכלי". בתוך: ענת קורץ ושלמה ברום (עורכים), *'צוק איתן' – השלכות ולקחים*. תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, 2014, 127-133.
- נדל, חיים. *בין שתי המלחמות*. תל אביב: מערכות, 2006.
- ניר, שמואל. "בשולי יום העיון: ההוגעה ומבחן ההסתגלות". *אסטרטגיית ההתשה בעימות מוגבל – בחירה או כורח, עיונים בביטחון לאומי 4* (מרץ 2003): 163-174.
- ענבר, אפרים ושמיר, איתן. *כיסוח הדשא – האסטרטגיה של ישראל להתמודדות עם סכסוכים מתמשכים בלתי פתירים*. רמת גן: מרכז בגין סאדאת למחקרים אסטרטגיים, 2013.
- פינקל, מאיר ופרידמן, יניב. "שבעה עשורים ליתרון האיכותי של צה"ל השתנות התפיסה לגבי מהות היתרון האיכותי של צה"ל על אויב, השתנות היתרון האיכותי בפועל וכיוונים לעתיד". *בין הקטבים בניין הכוח חלק ג*. מרכז דדו לחשיבה צבאית בירתחומית, דצמבר 2016: 43-66.
- קובר, אבי. "ההתשה במלחמות המודרניות והפוסט מודרניות". *אסטרטגיית ההתשה בעימות מוגבל – בחירה או כורח, עיונים בביטחון לאומי 4* (מרץ 2003): 20-21.
- 'קצין בכיר', "הר דוב גביל רוס". *מערכות* 212. ינואר 1971: 2-8.
- ש'. "התשה – אסטרטגיה נוספת להשגת ניצחון". *מערכות* (פברואר 2011): 4-13.
- שגיא, אורי. *אורות בערפל*. תל אביב: ידיעות אחרונות, ספרי חמד, 1998.
- שיפטן, דן. *התשה – האסטרטגיה המדינית של מצרים הנאצרית בעקבות מלחמת 1967*. תל אביב: מערכות, 1989.
- שיפטן, דן. "יובל שנים של מלחמות התשה – הלקח המצטבר של הניסיון הישראלי", *אסטרטגיית ההתשה בעימות מוגבל – בחירה או כורח, עיונים בביטחון לאומי 4* (מרץ 2003): 27-74.
- שלח, עפר. *האומץ לנצח – מדיניות ביטחון לישראל*. תל אביב: ידיעות אחרונות, ספרי חמד, 2015.
- ללא מחבר, "המלחמה על קווי הפסקת האש", *מערכות* 204 (ינואר 1970): 10-19.

מקורות משניים באנגלית

- Kober, Avi. "From Blitzkrieg to Attrition: Israel's Attrition Strategy and Staying Power". *Small Wars and Insurgencies* 16: 2: 216-240.
- Malkasian, Carter. "Toward a Better Understanding of Attrition: The Korean and Vietnam Wars". *The Journal of Military History* 683 (July 2004): 911-942.